Scholars World
INTERNATIONAL PEER REVIEWED REFEREED MULTIDISCIPLINARY JOURNAL OF CONTEMPORARY REASERCH
Impact Factor: 4.433
Online ISSN: 2320-3145, Print ISSN: 2319-5789

भारतातील कॉर्पोरेट सामाजिक जबाबदारीचे शिक्षण क्षेत्रातील योगदान

प्रा.डॉ.उदय खंडू टेके

सहयोगी प्राध्यापक, वाणिज्य विभाग, म.स.गा.महाविद्यालय(स्वायत्त),मालेगाव कॅम्प

सारांश:

कॉर्पोरेट सामाजिक जबाबदारी (CSR) हे भारतातील व्यवसायांसाठी सामाजिक आणि पर्यावरणीय क्षेत्रामध्ये योगदान देण्यासाठी एक प्रभावी साधन म्हणून उदयास आले आहे. ही जबाबदारी सुरूवातीला मोठ्या कंपन्यांनी सद्भावनेतून स्वच्छेने स्वीकारली, परंतु वर्तमानकाळात कंपनी कायद्यानुसार याचे रूपांतर अनिवार्य झाले आहे. कंपनी कायदा, २०१३ च्या कलम १३५ अंतर्गत भारतातील कंपन्यांना C.S.R. आदेश लागू करण्यात आला. C.S.R. उपक्रम अनिवार्य केल्यामुळे वर्तमान काळात भारतातील कंपन्यांच्या C.S.R. खर्चात लक्षणीय वाढ झाली आहे. कंपन्या त्यांच्या सामाजिक आणि पर्यावरणीय परिणामांसाठी अधिक जबाबदार बनल्या आहेत. या लेखामध्ये भारतातील कंपन्यांनी पाठीमागील पाच वर्षात केलेल्या C.S.R. उपक्रमांतर्गत सामाजिक हिताच्या उपक्रमावर केलेल्या खर्चाचा आढावा घेतला आहे.

प्रस्तावना

कंपन्यांची सामाजिक जबाबदारी (C.S.R.) म्हणजे, कंपन्या ज्या समाजामध्ये काम करतात त्या समाजाच्या आर्थिक आणि सामाजिक विकासासाठी कंपन्यांनी सतत केलेले समर्पण होय. कोणत्याही मोबदल्याची अपेक्षा न करता समाजाच्या भल्यासाठी प्रयत्न करणे ही आपली नैतिक जबाबदारी आहे याची जाणीव ठेऊन कंपन्यांनी काम करणे होय. कॉर्पोरेट सोशल रिस्पॉन्सिबिलिटी (CSR) म्हणजे असे व्यवसाय मॉडेल (प्रतिमान) ज्यामध्ये कंपन्या नफा कमावण्यापलीकडे सामाजिक आणि पर्यावरणीय हित त्यांच्या कामकाजात समाविष्ट करतात. कंपन्यांना समाजात सकारात्मक योगदान देण्याचा हा एक मार्ग आहे. कर्मचारी, ग्राहक, समाज आणि पर्यावरणासह विविध भागधारकांवर (stakeholders) होणाऱ्या परिणामाची जबाबदारी घेणे कंपन्यांची सामाजिक जबाबदारी (C.S.R.) मध्ये अपेक्षित आहे.

भारतातील सी.एस.आर.

भारत सरकारच्या कंपनी व्यवहार मंत्रालयाने २०१३ मध्ये कंपनी कायदा लागू केला. या कायद्यानुसार सामाजिक कल्याणकारी उपक्रमांसाठी कंपन्यांवर सी.एस.आर. प्रकल्प हाती घेण्याचे वैधानिक बंधन टाकून सी.एस.आर.ला अनिवार्य केले. यामुळे भारत हा जगातला एकमेव देश बनला आहे ज्याने या कायद्याअंतर्गत नोंदणीकृत कंपन्यांसाठी सी.एस.आर. उपक्रम राबवणे बंधनकारक केले आहे. हा सी.एस.आर. उपक्रम देशाला शाश्वत विकास उद्दिष्टे सार्वजनिक आणि खाजगी भागीदारीद्वारे साध्य करण्यासाठी प्रेरक ठरेल अशी या कायद्याची अपेक्षा आहे.

भारतीय कंपनी कायदा, २०१३ नुसार भारतातील कंपन्यांना कॉर्पोरेट सोशल रिस्पॉन्सिबिलिटी (सी.एस.आर.) उपक्रम राबवणे अनिवार्य केले आहे. त्यासाठी कंपन्यांच्या पात्रतेचे विशिष्ट निकष (महसूल,नफा आणि निव्वळ संपत्तीच्या आधारे) दिले आहेत. खालीलपैकी कोणत्याही अटी/निकष पूर्ण करणाऱ्या कंपन्यांना त्यांच्या मागील तीन वर्षांतील सरासरी निव्वळ नफ्याच्या किमान २% इतकी रक्कम सी.एस.आर. उपक्रमांवर खर्च करणे आवश्यक/बंधनकारक आहे.

- ज्या कंपन्यांची निव्वळ मालमत्ता ५०० कोटी रुपये किंवा त्याहून अधिक असेल,
- ज्या कंपन्यांची वार्षिक उलाढाल १,००० कोटी रुपये किंवा त्याहून अधिक आहे,
- ज्या कंपन्यांचा निव्वळ नफा ५ कोटी रुपये किंवा त्याहून अधिक आहे.

या कंपन्यांनी त्यांचे सी.एस.आर. उपक्रम राबवताना कंपनी कायद्यातील मार्गदर्शक तत्त्वांशी सुसंगत आहेत अशा उपक्रमावर हा निधी खर्च करावा ही अपेक्षा आहे. ज्यामध्ये शिक्षण, आरोग्यसेवा, ग्रामीण विकास,दारिद्र्य निर्मूलन,कुपोषण निर्मूलन आणि पर्यावरणीय शाश्वतता यासारख्या क्षेत्रात योगदान देत आहेत याची खात्री करावी. या निकषांखाली येणाऱ्या कंपन्यांनी त्यांच्या सी.एस.आर. उपक्रम ठरविण्यासाठी स्वतंत्र धोरण तयार करावे व सी.एस.आर. उपक्रमाचे प्रभावीपणे निरीक्षण आणि देखरेख करण्यासाठी एक स्वतंत्र सी.एस.आर. समिती स्थापन करणे देखील अपेक्षित आहे.

भारतातील सी.एस.आर. उपक्रम खालील क्षेत्रांवर लक्ष केंद्रित करतात

शाश्वतता: पर्यावरणीय प्रभाव कमी करणे, अक्षय ऊर्जेला प्रोत्साहन देणे आणि घन-कचरा कमी करणे.

परोपकार: देणग्या, धर्मादाय कार्य आणि मागास समुदायांना मदत करण्याऱ्या स्वयंसेवी संस्थांना मदत देणे.

नैतिक कामगार पद्धती: योग्य वेतन, सुरक्षित कामाच्या परिस्थिती सुनिश्चित करणे आणि मानवी हक्कांचा आदर करणे.

समुदाय विकास: शिक्षण, आरोग्यसेवा, पायाभूत सुविधा आणि ग्रामीण विकासात गुंतवणूक करणे.

विविधता आणि सर्वसमावेशकता: लिंग, वंश किंवा पार्श्वभूमी काहीही असो, सर्वांसाठी समान संधीची निर्मिती करणे.
थोडक्यात, सी.एस.आर. केवळ कंपनीची प्रतिमा सुधारण्यास मदत करत नाही तर शाश्वत विकास आणि सामाजिक कल्याणाच्या व्यापक ध्येयात देखील योगदान देते.
वर्तमान आकडेवारीनुसार, कंपन्यांनी खर्च केलेल्या भारतातील एकूण सी.एस.आर.मध्ये सातत्याने वाढ झाली आहे, ज्यामध्ये या संशोधन निबंधात शिक्षणावरील खर्चाचा विचार केला आहे.

तक्ता क्रमांक-०१
एकूण कंपन्यांची संख्या

कंपन्या	२०१९-२०	२०२०-२१	२०२१-२२	२०२२-२३	२०२३-२४
नॉन पी.एस.यू. (खाजगी उपक्रम/कंपन्या)	२२५०२	२०३९२	१९८३४	२५९४०	२६८१४
पी.एस.यू. (सार्वजनिक क्षेत्रातील उपक्रम/कंपन्या)	४८३	४४८	४००	४३७	३७४
एकूण	२२९८५	२०८४०	२०२३४	२६३७७	२७१८८

संदर्भ- https://www.csr.gov.in/content/csr/global/master/home/home.html

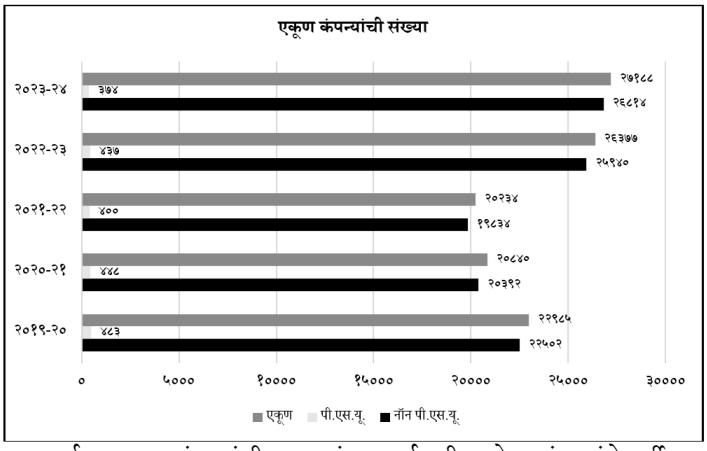

तक्ता क्रमांक ०१ मध्ये सी.एस.आर.खर्च करणाऱ्या कंपन्यांची एकूण संख्या दर्शवली आहे.या कंपन्यांचे वर्गीकरण खाजगी उपक्रम/कंपन्या आणि सार्वजनिक क्षेत्रातील उपक्रम/कंपन्या या दोन गटात केले आहे.यामध्ये सार्वजनिक क्षेत्रातील कंपन्यापेक्षा खाजगी क्षेत्रातील कंपन्यांची संख्या जास्त दिसून येते.२०१९-२० पासून २०२३-२४ पर्यंत खाजगी कंपन्यांची संख्या दरवर्षी वाढत गेल्याचे दिसून येते,अपवाद फक्त २०२२०-२१ व २०२१-२२ या दोन वर्षाचा आहे या वर्षात ही संख्या कमी झाली आहे,परंतु पुढील दोन वर्षात ही संख्या पुन्हा वाढल्याचे दिसते.याउलट सार्वजनिक क्षेत्रातील कंपन्यांची संख्या मात्र दरवर्षी कमी होत असल्याचे दिसते.या दोन्ही क्षेत्रातील कंपन्यांची एकत्रित संख्या विचारात घेतली असता सी.एस.आर.उपक्रम राबवणाऱ्या एकूण कंपन्या वाढत असल्याचे दिसते.ही वाढ २०१९-२० च्या तुलनेत २०१३ -२४ पर्यंत १८.२८% इतकी आहे.

भारतातील शिक्षणावरील सी.एस.आर. खर्चाची वर्तमान स्थिती

भारतीय कंपनी कायद्यानुसार २०१३ पासून भारतातील कंपन्यांना सी.एस.आर. अनिवार्य केल्यापासुन शिक्षणावर याअंतर्गत केलेला खर्च पुढील तक्त्यात दर्शविला आहे.

तक्ता क्रमांक-०२ सी.एस.आर. अंतर्गत शिक्षणावर खर्च केलेली एकूण रक्कम (रक्कम कोटीमध्ये)

२०१४-१५	२०१५-१६	२०१६-१७	२०१७-१८	२०१८-१९	२०१९-२०	२०२०-२१	२०२१-२२	२०२२-२३	२०२३-२४
२५८९.४२	४०५७.४५	४५३४.१६	५७६३.४५	६१११.६६	७१७९.५१	६६९३.२५	६७१९.८९	१०४१४.९३	१२१३४.५७
शिक्षणावरील एकूण खर्च									६६१९८.२९

संदर्भ- https://www.csr.gov.in/content/csr/global/master/home/home.html

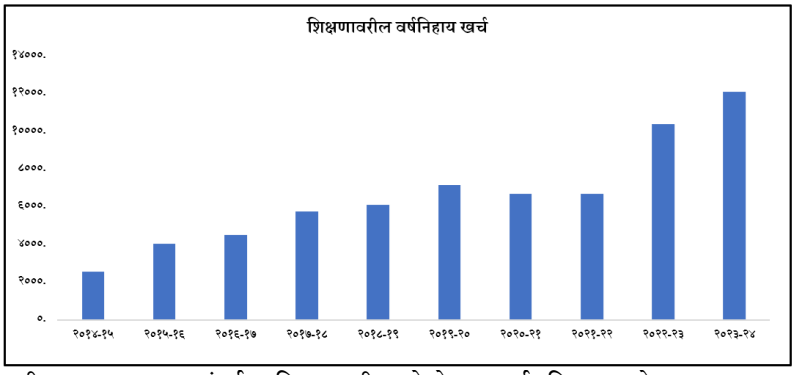

तक्ता क्रमांक ०२ मध्ये सी.एस.आर.उपक्रमाअंतर्गत शिक्षणावरील केलेला खर्च दिला आहे. २०१४-१५ पासून २०२३-२४ पर्यंत सी.एस.आर.उपक्रमाअंतर्गत शिक्षणावरील खर्च सातत्याने वाढत असल्याचे दिसते. अपवाद फक्त २०२०-२१ व २०२१-२२ या वर्षात शिक्षणावरील खर्चात घट झालेली दिसते,परंतु याचे कारण म्हणजे या दोन वर्षात कोव्हिड १९ च्या प्रादुर्भावामुळे सी.एस.आर. ची रक्कम आरोग्यावर खर्च झाल्याचे दिसते. त्यानंतर मात्र ही खर्चाची रक्कम वाढत आहे. २०१३-१४ च्या तुलनेत २०२३-२४ पर्यंत ही वाढ ३६८.६२% इतकी आहे.

निष्कर्ष

भारतातील कंपन्यांनी स्वच्छेने स्वीकारलेल्या सामाजिक जबाबदारीचे रूपांतर कायद्याने अनिवार्य केल्यामुळे वर्षानुवर्षे ही जबाबदारी पार पडणाऱ्या कंपन्यांच्या संख्येमध्ये व सामाजिक हिताच्या उपक्रमावरील खर्चामध्ये मोठ्या प्रमाणावर वाढ होत असल्याचे दिसते.

संदर्भ

१. Khanna, Parrul & Gupta, Gitika. (2011). Status of Corporate Social Responsibility: in Indian context. APJRBM, Volume 2, Issue 1, ISSN. 2229-4104
२. Usha, L. (2012). Corporate Social Responsibility in India-A way to Socio Economic Development, Indian journal of applied research, Volume: 2, Issue 2, ISSN - 2249-555X.
३. Swati Sharma1, Reshu Sharma2&Jugal Kishor- Emerging Trends in Corporate Social Responsibility in India- A Descriptive Study-global journal of commerce and management perspective.
४. https://www.csr.gov.in/content/csr/global/master/home/home.html
५. https://missionsustainability.org/blog/csr-in-india/
६. https://proteantech.in/articles/current-sector-wise-allocation-in-csr-05112024/